

LICHTNECKERT ANDRÁS

LUTTOR FERENC TÁBORI LELKÉSZ AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚBAN

1914. június 28-án Szarajevóban, a Latin hídnál Gavrilo Princip szerb diák két lövéssel megölte Ferenc Ferdinánd trónörökösét és hitvesét, Zsófia főhercegnőt. A kettős gyilkosság lett a közvetlen oka az első világháború kitörésének. A hatalmi harc az emberiség történetében addig nem látott létszámú hadseregek részvételével folyt, s a veszteségek – halottakban, sebesültekben, betegekben, hadifoglyokban – minden korábbi meghaladtak. A Magyar Királyság területén 3,6 millió embert hívtak be katonai szolgálatra, a férfi lakosságnak kerekén 17%-át érintette közvetlenül a háború. A veszteség elesettekben és elhaltakban 661 ezer, sebesültekben 743 ezer, hadifoglyokban 734 ezer fő volt.¹ E számok alapján lehet csak megítélni a tábori lelkészek és a katonasorvosok szolgálatát az első világháborúban.

A tábori lelkészek a nemzeti és birodalmi hadseregekben a szabályzatoknak és a katonai esküjüknek megfelelően teljesítették a szolgálatukat. Így volt ez az Osztrák–Magyar Monarchia három részből álló haderejében is: a közös – k. u. k. vagy cs. és kir. – hadseregben, a m. kir. honvédségnél és annak osztrák megfelelőjénél, a Landwehrnél.

X. Pius (1835–1914) pápának alig egy hónapja maradt arra, hogy a háború kérdésében véleményt nyilvánítson. A Szerbiának elküldött hadüzenet után öt nappal, 1914. augusztus 2-án a Vatikánból figyelmeztette a világ katolikusait a háború előreláthatóan súlyos következményeire: „Csaknem egész Európa borzalmas háború örvényébe sodródott. Ennek a háborúnak veszedelme, eshetőségei, kimenetele már rövid gondolkodás után is gyásszal és irtózással tölthet el mindenkit.”²

Utóda, XV. Benedek (1854–1922), pápaságának ötödik napján, 1914. szeptember 8-án a világ katolikusaihoz intézett körlevelében szintén a béke mellett tette le a voksát. 1914. november 1-jén kiadott *Ad beatissimi Apostolorum* kezdetű enciklikájában a háború fő okait a szeretet hiányában, a tekintély megvetésében, a társadalmi osztályok és rendek közötti harcban és a birtoklási vágyban alapította meg, és a nehéz helyzetben kijelölte a katolikus egyház feladatait. 1915. július 28-i békeszózata és a hadban állókhöz 1917. augusztus 1-jén intézett felhívása a békekötésre eredménytelen maradt. Elsőként ítélte el az örményországi népiirtást,

amiért az örmény nép nagy tisztelettel és hálával viseltet iránta. Tiltakozott a trianoni békét létrehozó szerződés ellen. A kortársak békepapának tartották, amit már a háború alatt megjelent írások is mutatnak. A veszprémi püspöki könyvtáros, dr. Luttor Ferenc: *XV. Benedek, a béke-pápa* (1916) és Pfeiffer Miklós: *XV. Benedek pápa és a világbéke* (1918) című írásában emlékezett meg róla. XV. Benedek imája a békéért bekerült a *Katonák imakönyvébe* is.

A veszprémi egyházmegye körlevelei alapján összeállítható tábori lelkészi lajstrom 28 nevet tartalmaz.³ A katonai szolgálatra legalkalmasabbnak az 1884-ben vagy akörül született, 30 év körüli plébánosokat és káplánokat találták. Hozzájuk kell számítani Sági Józsefet, aki már 1911-től a Monarchia haditengerészeténél szolgált. A Szent István csatahajó elsüllyedésekor egy torpedónaszád kimentette, s 1918 júliusától a háború befejezéséig a Tegetthoff csatahajó tábori lelkésze volt.⁴ A későbbi veszprémi püspökök közül dr. Tóth Tihamért és dr. Bánáss Lászlót találjuk a tábori lelkészek között. A Balatonfüred történetéből ismert lelkészek közül Luttor Ferenc (Székesfehérvár, 1886 – Platanos, [ma: Buenos Aires városrésze], 1953) [Balatonfüreden 1918-tól 1928-ig plébános – a szerk.] az elsők között kapta meg a behívóját, Kertész Kálmán [1923-tól balatonfüredi hitoktató] zádkányi plébános 1915-ben önként jelentkezett harc-téri szolgálatra.

Az első világháború kitörésekor dr. Luttor Ferenc veszprémi püspöki könyvtáros történelmi és régészeti tanulmányok végett Rómában tartózkodott. Megbetegedéséről Hornig Károly megyéspüspök először Csizsárik János kanonoktól értesült, akinek a veszprémi várban lévő házat a háború kitörése után katonai kórház céljára lefoglalták. Luttor július 19-én kelt levelében engedélyt kért a megyéspüspöktől, hogy utókúra végett elhagyhassa római állomáshelyét. Kérelméhez csatolta *Mária Terézia halála és a római kúria* c. művének tiszteletpéldányát.⁵

Amikor Rómából Fiuméba, onnan Veszprémbe utazott, már a zsebében volt a behívóparancs, amely a székesfehérvári cs. és kir. 69. (később Hindenburg) gyalogezredbe szólította tábori lelkészi szolgálatra. Luttor Székesfehérvárott született,

emiatt hívhatták be a város ezredéhez. Augusztus 4-én még levelet írt püspökének, a közbenjárását kérve a kiváltása ügyében, azonban hamarosan a veszprémi pályaudvaron találta magát – egyenruhában, tiszti szolgálójával és lovával egy lóvagonban elhelyezve. A tábori lelkészek ugyanis a behívástól kezdve kikerültek a megyéspüspök joghatósága alól, s hivatali előjárójuk a püspöki ranggal felruházott, Bécsben székelő apostoli helynök (vikarius) lett. Így Luttor kérelmét Hornig előbb a honvédelmi miniszterhez továbbította, s egészségi okokra hivatkozva kérte a katonai szolgálat alóli felmentését.⁶ A kérelmet szeptember közepén Bjelik Imre tábori püspök is megkapta, aki Bécsben szeptember 21-én kelt levelében szabadságot – a közben karlsbadi fürdőkúrára elutazott – Luttort.⁷

Dr. Luttor Ferenc

Legközelebb 1915 nyarán intézkedtek Luttor ügyében a katonai hatóságok. A tábori püspök július 11-én Veszprémben helyi szolgálatra osztotta be, kilátásba helyezve katonai kórházi lelkészként való alkalmazását. Erre a háború kitörésétől működő

dő veszprémi cs. és kir. katonai tartalékkórház adott volna lehetőséget. (Ennek a tartalékkórháznak volt a fiókkórháza vagy osztálya a balatonfüredi Erzsébet Szanatóriumban felállított hadikórház.) Július végén a budapesti hadtestparancsnokság Luttort átadta a pozsonyinak, ahol beosztották a tábori lelkészséghez, a megyéspüspökkel pedig közölték, hogy Luttor „tényleges szolgálatra való behívására ez idő szerint nincs ok”.⁸

A hivatalos iratokból nem állapítható meg pontosan, hogy mi történt Luttorral 1914 augusztusa és 1915 júliusa között. Az eddig közzétett életrajzi adatok szerint Luttor a behívásától 1914 karácsonyáig teljesített tábori lelkészi szolgálatot a szerbiai harctéren, szeptemberben azonban Karlsbadba utazott, s a helyét egy másik lelkész vette át a 69. gyalogezredben.⁹

Luttor a harctéren naplót vezetett, amelynek a célját így fogalmazta meg: „Naplót nem szívesen írok. Vagy magamnak írom s akkor kusza összevisszaság bizony az; vagy, ha az irodalom körébe kerül, akkor nincs meg többé az az intim jellege, melyet a gondolatoknak, impresszióknak keresetlen, közvetlen rögzítése neki kölcsönöz. S éppen a háborúból kikerült, nagyon intim jellegű naplók a legjobban számítanak a közönség illúzióira s legtöbbször legkevésbé „átélt” dolgokat tartalmaznak. S ha én most mégis azt, amit átéltem, naplószerűen adom elő, azzal csak az a célom, hogy a sokszor valótlannak látszó események valószínűségét vagy jelentégtelen dolgok pillanatnyi fontosságát refleksiók nélkül is elhitesse.”¹⁰

Bevonulása előtt egyenruhát csináltatott és a lovaglást gyakorolta. A tábori lelkészek öltözetét és felszerelését az időről időre kiadott katonai öltözeti és felszerelési szabályzatokban írták le. A honvéd lelkészek szabályzata aprólékosan részletezte a honvéd lelkészi díszkalap leírását.¹¹ A felszerelés legfontosabb kellékeinek egy bőrtáskában el kellett férniük, hogy azok mindig a tábori lelkésznél legyenek: stóla, egy kereszt, a szelence a szent kenettel való ellátásra, az egyházi szertartások könyve. Ellátták őket vöröskeresztes fehér karszalaggal, szolgálati pecsétnyomókkal, irodaszerekkel és a halotti anyakönyvezéshez szükséges űrlapokkal és kivonat űrlapokkal.¹² A lelkészek a genfi egyezmény védelme alatt álltak, de az nem védte meg őket, éppen ellenkezőleg, a déli harctéren pl. a vöröskeresztes karszalag szolgált célpontul a szerb lövészeknek.

Luttor egy református lelkész társaságában utazott Székesfehérvárról Budapestre, s a hosszú úton

azon tanakodtak, hogy mi is az ő teendőjük a háborúban. Naplójában azt írta, hogy a teendőkre nézve nem kapott utasítást, pedig ilyen volt, s bizonyára később neki is a kezébe nyomták a közös hadsereg tábori lelkészeinek nyomtatott szolgálati utasítását.

Budapestről az Alföldön át utazott Szabadkáig, a muníciós kocsit után kötött vagonban. A római-velencei hálókocsi után a lóvagonban berendezett, szalmával párnázott fekhely szoktatta a katonáélethez. Kellemes érzés töltötte el, amikor megfürödhetett a palicsi tóban. A békés élet utolsó mozzanatai ezek, a következő állomás Klenák, amellyel szemben a Száva másik oldalán volt a szerbiai Sabác.¹³

A Monarchia csapatai 1914 augusztusában a szlavóniai Klenák községnél átkeltek a Száván, elfoglalták Sabácot, és déli irányban előrenyomultak a Varna–Vukošić–Cеровac vonalig. Luttor ezrede a 32. budapesti, a 44. somogyi és egy bosnyák gyalogezreddel együtt, nagyobb részben a József főherceg, altábornagy vezetése alatt álló hadosztály kötelékében részt vett a Sabác körüli harcokban, ezért naplója is ennek a hadosztálynak a mozgását követi, a szereplői pedig a négy gyalogezred katonái.¹⁴

A tábori lelkészek feladatait a szolgálati szabályzatokban rögzítették. A honvéd tábori lelkészek különös kötelességeit békében 9 pontban állapították meg. Ezek háborúban: „Az ellenség előtt álló valamely seregtest honvédlelkészének egyik legfontosabb kötelessége, hogy a lelkészetére bízott egyéneket a viszonyokhoz képest oktassa, őket az isteni gondviselés iránti bizalom és hittel áthassa, hűség és kitartásra serkentse, a sebesülteket vigasztalja és megnyugtassa, hogy a súlyos sebesülteket és haldoklókat, amennyire ezt a kötözőhelyek vagy a csatatér viszonyai megengedik, a szent vallás vigaszaival ellássa, a szeretet és könyörületesség műveit önmaga tényleg gyakorolja, és a katon orvosokat működésükben tőle telhetőleg támogassa.”

Tóth Tihamér tábori lelkész – 1939-ben veszprémi püspök – 1914 decemberében a szerbiai harctéren 12 pontban foglalta össze a katonai papok fakultásait.¹⁵ A harctéri lelképásztorkodást a rajvonalban (*Schwarmlinie*), az elsősegélyhelyen (*Hilfsplatz*), a kötözőhelyen (*Verbandsplatz*), a tábori kórházban (*Feldspital*), az ellenségeskedés helyén levő hajókon s ilyen várakban határozta meg, míg a hátszágban felállított katonai kórházakban a lelképásztor teendőit azonosnak tekintette a többi kórházi lelkészével.¹⁶ Kirner A. Bertalan református

lelkész két társával a besztercebányai betegmegfigyelő állomás 3 ezer férőhelyes barakk-kórházában szolgált, ahol a lelkészek egyik napon barakkos, a másik napon műtős, a harmadik napon irodista (*fungens*) lelkészek voltak. Utóbbiak végezték a temetéseket is.¹⁷

A harctéri lelkészi szolgálat tömeg- és egyéni pasztorációt jelentett. A tábori mise nem pusztán katonai fogalom, minden szabadban tartott mise tábori mise. A harctereken a katonák, főleg a műszaki alakulatok építették a tábori kápolnákat, oltárokat, amelyekkel békeidőben ellátták a hadsereget, de a háború alatt hiány volt belőlük. A tábori kápolna leltárát (kellálladékát) a szolgálati szabályzat függeléke tartalmazta felekezetek szerint. Katolikus misét felszentelt helyen lehetett tartani, ehhez a tábori lelkészek egy felszentelt követ hordtak magukkal. A Monarchia hadseregének katolikus tábori lelkészei a misézésnél az apostoli helynök és a Szentszék jóváhagyásával 1902-ben kiadott *Rituale in usum caes. et reg. cleri militaris c.* szertartáskönyvet használták.

Luttor első tábori lelkészi feladata az 1914. augusztus 15-én reggel 9 órakor tartott tábori mise volt. A tábori mise gyakran az ütközetbe indulást jelezte a katonáknak. A rác templom oldalán galylyas, virágos tábori oltárt állítottak. Az ezredzenekar éppen az ütközet előtti imát fújta, mikor megérkezett a katonák körében népszerű, bátorságáért tisztelt József főherceg. A hadosztályplébános mondott misét, a végső imákat a királyért és a háború szerencsés kimenetelért. Luttor prédikált, szavaira az ágyúdörgés adta a visszhangot. Prédikációja végén érzekelte a hatást: „A marcona arcok elsimult vonásaiból hálás-könnyes szemek tekintettek fel rám.”¹⁸

Az istentisztelet végére a zsebekből előkerültek az imakönyvek, amelyekkel minden felekezet ellátta a katonákat. A katolikusok körében a Szent István Társulat kiadványai, Molnár Vid Bertalan és Reviczky Aladár által összeállított katonai imakönyvek voltak a legnépszerűbbek. A Molnár Vid Bertalan által összeállított imakönyvet szlovák nyelven is kiadták. A reformátusok számára is több katonai imakönyvet adtak ki. Az izraelita felekezetűek többnyelvű (héber, német, magyar) imakönyvet használtak.

Az igazi egyéni pasztoráció leginkább a sebesültek között folyt, és a katonák gyóntatásában valószínűleg meg. A lelkész a lövészárokban, a tűzvonal mögött kb. 1000 lépésre felállított elsősegélyhelyen, és a 10–15 km-re felállított tábori kórházban

végezte a kötelességét. A katonák gyóntatásához a Monarchia hadseregének nemzetisége összetétele miatt 18 nyelven és nyelvjárásban kiadott gyóntatókönyvet használtak. A Lélekhátság (*Piscator animarum*) egyik oldala latinul, a másik fonetikusán írt idegen nyelven 50 kérdést tartalmazott.¹⁹

A más vallásúakkal is törődnie kellett a katolikus tábori lelkésznek, aki az egyéni pasztorációt a katonák között különbségtétel nélkül végezte. Augusztus 27-i naplója szerint Luttor bosnyák, református, lutheránus, zsidó sebesültekkel, haldoklók-kal találkozott a harctéren, a kórházakban. Különös tisztelettel írt a bosnyákokról, akik a Monarchia hadseregének legbátrabb katonái közé tartoztak. „Megható a muszlimoknak a viselkedése künn a harcmezőn is. Fedezéket nemigen keresnek. Vad elszántsággal törnek a cél felé. Mikor azután valamelyik halálosan találva kibukik közülük, egy éneket, nyújtott, szívbe markoló melódiát énekel, énekszóval leheli ki lelkét. Ennek az éneknek minden taktusában ott leselkedik a halál. Ütközetek előtt, pihenők alatt is énekelnek ilyen nyújtott, fájdalmas dallamokat, csupa vallásos megadás, csupa önfeláldozás a motívumuk. A kurucnóták kesergő tónusát éreztem át bennük.”²⁰

Egy bosnyák sebesültről így emlékezett meg naplójában: „Amint felkelek a szalmazsák mellől, érzem, hogy esennen tapad rám két villogó szem; a szomszédos bosnyák nézett olyan esdve, hogy a szívembe markolt. Kiéreztem belőle az emberi vágyat, egy morzsát akar ez is abból a vigasztalásból, amit a többieknek adok. Hiszen, ha értettem volna a nyelven! Alig hallhatóan suttogta, hogy mohamedán. Lesimítottam homlokáról a hideg verítéket, s melléje térdelve azt mondtam: Allah dobro! (Isten jó!) Mire ő hálásan rám szögezte szemeit, hívő áhítattal ismételte szavaimat, s oly nyugalommal várta az elkövetkezendőket, amire csak egy fatalista képes.”²¹

Máskor egy izraelitát kellett a gondjaiba venni: „Járkálók a sebesültek között. A katolikusok épületesen felveszik a szentségeket. A lutheránus, református is bizalommal van hozzám. A sorban egy beretvált arcú fiatalember mellé kerülök. Hátlóvést kapott szegény, mozdulatlanul kell feküdni. Odatérdelek melléje, kérdem, katolikus-e? „Zsidó vagyok, kérem, feleli, de – gyorsan hozzát teszi – nem törődöm a vallással, maradjon mellettem egy kicsit tisztelendő úr!” Kioktatom, hogy éppen azt szeretném, ha a súlyos órában törődne a vallásával. Látom, hogy csak félelmében tette a semlegességi nyilatkozatot.”²²

Közben gyűltek az általánosításra alkalmas tapasztalatok a katonák viselkedéséről:

„A sebesülteknek különös lélektana van. A könnyű sebesült türelmetlen, követelő. De akad vidám, derűsen mosolygó is, amelyik gyönyörteljes izgalommal meséli el sebesülése történetét. Ezek azután itthon a Hári Jánosok, akik öt percig álltak a tűzben, azután, mint fővezérek napokat mesélnek át élményeikről.

A súlyos sebesült csendes megadással tűri sorát. A nézésüket nem feledem el soha. Először révedező, ijedt tekintettel hordozzák körül szemüket a környezeten, azután valami esdő, valami könnyőrületre indító vonás rögzítődik meg arcukon. Mikor az első súlyos sebesült mellé letérdeltem, hogy neki az utolsó kenetet feladjam, az én páciensem sírva fakadt. Erőteljes testalkatú, fiatal legény volt. Megrázott engem is a halálnak a szele. „Tisztelendő úr, hát meg kell hálnom!” Mennyi tudatra ébredt emberi fájdalom volt ebben az egyszerű kérdésben. Először álltam szemben az erőszakos halál problémájával. Letöröltem könnyeimet és azt mondtam: „Fiam, te megtetted kötelességedet, a többit bízd a jó Istenre.” (Ez a legény azóta már újra a harctéren van.) És egyszerre feltárult előttem az én hivatásom, a maga egész mélységében. Irgalmas szívű, nagy, emberséges érzésű főorvos dolgozott mellettem. Aki a sebesültek szájába szivart, cigarettát dugott, hogy feledjék az operációval meg a kötözéssel járó fájdalmat.”²³

A kórházakban és a harctereken a tábori lelkész munkájának nagy részét az utolsó szentségek kiszolgálása és a végső búcsúra való felkészítés jelentette. Luttor augusztus 15-i naplójában jegyezte fel az ezred első halottját, aki egy komitácsi (szerb népfelkelő, gerilla) golyójától esett el. A temetést a következő napon tartották – ekkor még katonai pompával. Nem említi naplójában a halotti anyakönyvezést, a tábori lelkészek legfontosabb írásbeli kötelezettségét, amelyet az anyakönyvezésről kiadott szolgálati utasítás szerint végeztek.

Dr. Tóth Tihamér a déli harctéren írta az anyakönyvek vezetéséről:

„Részletes szabályok intézkednek a halottak anyakönyvezéséről. A csatatéren elesettekről közvetlen eltemetésük előtt egy, egyenesen ilyen célból kiküldött csapatnak tisztje veszi el az igazolólapot s ő, valamint a csapat egyik tagja a hátlapján feljegyzi a temetés napját és helyét, s ha a csapatok saját halottjaikat temetik, a személyazonosságot is igazolják a hátlapon. Ez a két aláírás esküszámba megy, hogy ti. az alolírottak jelenlétében

vették el az esettektől az igazolólapot, illetve hogy az illető személyazonossága kétséget nem szenved. A kettős aláírás helyett a tábori kórházakban elegendő egy orvos aláírása is, ki ezzel a halált konstatálja. Aláírások nélkül az igazolólapot nem szabad felhasználni anyakönyvezésre. Viszont a szükséges aláírással ellátott igazolólapok adatait a tábori lelkész anyakönyvébe bevezeti s miután a hátlaapon jelezte az anyakönyvvezetés megtörténtét, az igazolólapot az illető csapattesthez, esetleg az illetékes kommandóhoz juttatja.

Többször megesik, hogy a halott katonáknál nem találják meg az igazolólapocskát. Ilyenkor a lapocska pótlására külön fölveendő halálesti jelentés (*Todesfalleingabe*) szolgál, melyet szintén két tanúval kell aláírni, kik a halálnak szemtanúi voltak (*Augenzeuge des erfolgten Todes*), vagy a személyazonosságot igazolni tudják.

A halotti anyakönyv másolata minden hónap végén beküldendő az illetékes Feldsuperiornak, aki tovább küldi az apostoli tábori vikariátusnak.²⁴

Egyetlen ezrednek, a veszprémi 31. gyalogezrednek a halotti anyakönyve 2660 nevet tartalmaz, és a lajstrom korántsem teljes. A túlélők lelkében maradandó károkat okozott a háború. Mózner Ferenc, a veszprémi Szent Anna iskola tanára megrázó sorokban örökölte meg nagyapáink nemzedékének lelki traumáját.²⁵

Mózner Ferenc Ha majd vissza jönnek

Ha majd vissza jönnek lerongyolva, törve,
Ne szálljatok mégse az Istennel pörbe.
Hálaimát zengjen mindenkinek ajka,
Hisz öröm gyul ki a sok szenvedő arcra,
Ha majd vissza jönnek!

Ha majd vissza jönnek hideg téli éjjel,
Gyuljon ki az égbolt menyországi fényel.
S kiknek lelke tiszta, álljon csak eléjük,
S hallgassa, mit susog fáradt, bus meséjük...
Ha majd vissza jönnek!

Jegyzetek:

1. Háborúk, válságok, diktatúrák demográfiai hatásai. I. A Nagy Háború. KSH 2014.
2. Litterae circulares ad venerabilem clerum dioecesis Wesprimiensis, 1914/XI. Nr. 4261.
3. Lichtneckert András: A tábori lelkészség és a katonai kórházak az első világháború alatt. Kézirat. Veszprém, 2014. – Litterae circulares ad venerabilem clerum dioecesis Wesprimiensis anno 1914, 1915, 1916, 1917, 1918. Wesprimii, 1914–1918.

Ha majd vissza jönnek a korán lett aggok,
Zugjanak, csengjenek az árva harangok.
Bánat – könny ne égjen, bus szív ne zokogjon,
Hogy édes halva maradt künn, a fronton.
Ha majd vissza jönnek!

Ha majd vissza jönnek öregek, legények,
Ne bántsanak senkit kárbavesztett évek...
Arcukon az idő csuf nyomát ne lássuk,
Csókkal, öleléssel, becézgetve várjuk,
Ha majd vissza jönnek!

Ha majd vissza jönnek, kik szenvedtek étlen,
Kiknek a fagyos föld volt nyughelyük télben,
Minden édes álmunk őket melengesse,
Világtalanságát türelmünk vezesse,
Ha majd vissza jönnek!

Ha majd vissza jönnek elborult elmével,
Fekete fátyolos örömtelenséggel,
Ami virág nyílik, mind nekik adjátok,
S még így is kevés lesz virágos hálátok...
Ha majd vissza jönnek!

Ha majd vissza jönnek a csonka vitézek,
Legyenek gyámoluk a megmaradt épek,
Léptüket segítsük, hogy életük terhe
Meggyötört szívüket bánattal ne verje...
Ha majd vissza jönnek!

Ha majd vissza jönnek s ujra nyíl a rózsa,
S telt kalással fizet a végtelen róna,
Összekulcsolt kézzel, áhítatos hitben
Mondjuk mindannyijan! – Hála neked Isten!
Ha majd vissza jönnek!

A háború befejezése után a tábori lelkészek visszatérhettek egyházmegyéjük kebelébe. Az egyházak a tábori lelkészek, egyházi és vallási szervezeteken keresztül nagy szerepet játszottak az első világháború éveiben. Sokat tettek azért, hogy a harcterekre vezényelt katonaság és a hátország népe a testi-lelki szenvedések és veszteségek ellenére is új életet tudjon kezdeni a háború után.

4. Veszprémi Érseki Levéltár (VÉL) Acta dioecesis, 4122/1915., 3466/1918.
5. VÉL Acta dioecesis, 4201/1914.
6. VÉL Acta dioecesis, 4013/1914.
7. VÉL Acta dioecesis, 4805/1914., 4822/1914.
8. VÉL Acta dioecesis, 2531/1915., 2780/1915.
9. Pfeiffer János: A veszprémi egyházmegye történeti névtára. München, 1987. 686–687.
10. Veszprémi Hírlap, 1914. december 6.

11. Öltözeti és felszerelési szabályzat a magyar kir. honvédség számára. Budapest, 1892.
12. Szolgálati utasítás a m. kir. honvéd lelkészek számára. Budapest, 1899.
13. Veszprémi Hírlap, 1914. december 6.
14. A nagy háború írásban és képben. Szerk. Lándor Tivadar. I. rész. Északon és délen. 1. köt. 53–92.
15. Dr. Tóth Tihamér: Lelkipásztorkodás a harctéren. Religio. 73. évf. Budapest, 1914. 820–822.
16. Dr. Tóth Tihamér: Lelkipásztorkodás a harctéren. Religio. 73. évf. Budapest, 1914. 815.
17. Kirner A. Bertalan: Betegápoló lelkész munkája a világháborúban. Budapest, 1915. 5.
18. Veszprémi Hírlap, 1914. december 20.
19. Ambrosius Tomsa OFM: Piscator animarum, seu Confessarius polyglottus. Nagybáb, 1913.
20. Veszprémi Hírlap, 1915. február 14.
21. Veszprémi Hírlap, 1915. február 14.
22. Veszprémi Hírlap, 1915. február 14.
23. Veszprémi Hírlap, 1915. január 24.
24. Dr. Tóth Tihamér: Lelkipásztorkodás a harctéren. Religio. 73. évf. Budapest, 1914. 820. – Feldsuperior = tábori főpap.
25. Veszprémi Hírlap, 1918. február 10.

Roham előtt istentisztelet a lövészárokban

Harctéri temetés